

SEVİL MİKAYILOVA
Bakı Slavyan Universiteti
sevil@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİLİK

Açar sözlər: əyani vəsait, natural əyanilik, təsviri əyanilik, plakat, cədvəl, sxem, sözlərin müqayisəsi, lüğət tərtibi, şüurlu surətdə mənimsəmə.

Ключевые слова: наглядное пособие, натуральное пособие, плакат, таблица, сравнение слов, словарный состав, сознательное присвоение.

Key word: visual aids, benefits in kind, poster, table, word comparison, vocabulary, conscious appropriation.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dili əsas təlim fənlərindən biridir. Bu fənn üzrə aparılan məşğələlər şagirdlərə dilimizin ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etmək, ədəbi dilin qayda-qanunlarını öz şifahi və yazılı nitqlərinə tətbiq etmək vərdişləri aşılayır.

Hər bir Azərbaycan dili müəlliminin mühüm vəzifəsi öz fənninin tədrisi vasitəsilə şagirdlərinə ümumi mədəni səviyyəsini yüksəltməkdir. Müşahidə və təcrübələr göstərir ki, məktəbdə bütün təlim və tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyəti şagirdin məhz ana dili sahəsindəki uğurlarından asılıdır. Ana dili bütün fənlərin mənimsədilməsində həm başlanğıc, həm də çıxış nöqtəsi sayılır. Müəllim hər bir dərstdə öyrədəcyi mövzunun xüsusiyyətindən asılı olaraq şagirdlərin təfəkkürünü, onların hiss və mənəvi aləmlərin inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

Azərbaycan dili məşğələlərinin maraqlı və canlı keçməsi, metodik cəhətdən güzgün təşkil edilməsi dərslərin prosesində əyanilikdən geniş şəkildə istifadə olunmasından çox asılıdır.

Pedaqogika tarixindən də məlumdur ki, təlimdə əyaniliyin rolu əvəzsizdir. Əyanilik real aləmi öyrənmək, onu dərk etmək deməkdir. Əyani təlim şagirdin qüvvə və qabiliyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Böyük pedaqoq K.D.Uşinski təlimdə əyaniliyə yüksək qiymət verərək qeyd edirdi ki, canlı və müəyyən məqsəd daşıyan hər bir təlim şagirdi həyata hazırlamağı nəzərdə tutur.

Məktəblərdə apardığımız müşahidələr bizə mənimsəmə prosesində göz yaddaşının nə qədər böyük rola malik olmasını deməyə imkan verir. Müəllimin əyani vəsaitin nümayişi ilə əlaqədar olaraq izah etdiyi yeni materialın şagirdlər tərəfindən qavranılması prosesində görmə analizatorları iştirak edir. Buna görə də təlimdə daha çox hiss üzvlərinin iştirakını təmin etmək tədrisdə mühüm rol tutmalıdır.

Dərsdə əyaniliyin tətbiqi təlim prosesini asanlaşdırır, şagirdləri tapşırıq və çalışmaları mexaniki surətdə icra etməkdən daşındırır, həmçinin qrammatik məfhumların möhkəm mənimsənilməsinə yardımçı olur, diqqəti artırır, məşğələləri canlı və maraqlı edir. Bu zaman şagirdlər daha fəal olur, onların müstəqilliyi artır, nitq və təfəkkür inkişaf edir, vaxta da qənaət edilir.

Azərbaycan dili dərslərində istifadə olunan əyanilik iki növdədir: natirəl əyanilik, təsviri əyanilik.

Natural əyanilikdə mövzunun tədrisi zamanı şagirdlərə əşyanın özü və yaxud modeli, maketi nümayiş etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, əyaniliyin bu növündən əsasən aşağı siniflərdə istifadə olunur. Məsələn, «Sifət» mövzusunun tədrisində müəllim «əlamət» məfhumunun məzmununu şüurlu surətdə mənimsətmək üçün müxtəlif rəngdə, ölçüdə olan əşyaları nümayiş etdirib, onlara aid müsahibə apara bilər. Məhz bu sual-cavabdan sifətin əşyanın əlamətini – rəngini, həcmi, zahiri görünüşünü, keyfiyyətini bildirməsi tərifi meydana çıxır və müvafiq olaraq bu nitq hissəsinin necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verməsi aydınlaşır.

Əyaniliklə keçilən belə tədris şagirdlərin yaddaşına daha g.zəl həkk olunur.

Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı aparılan ekskursiyalar da natural əyanilik üçün zəngin material hesab oluna bilər. Belə ekskursiyalar bağ və parklarda, şəhərin mənzərəli guşələrində aparıla bilər. Təsviri əyaniliyə müxtəlif sxem və plakatlar, rəssamlıq əsərləri, şəkillər, lüğətlər, kartoçkalar, cədvəllər daxildir. Təsviri əyaniliyin istifadə dairəsi daha genişdir və ondan dərs prosesində gözəl şəkildə istifadə oluna bilər. Azərbaycan dili dərslərində müstəqil fikir yürütmək, çalışmaq baxımından plakatlardan istifadə etmək əlverişlidir.

Plakatda tərkibində bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid nümunələr olan mətnlər yaxud cümlələr, düzgün yazı qaydalarına ai dayırı-ayrı sözlər və şəkillər vermək olar. Məsələn, köməkçi nitq hissələrindən biri olan ədat haqqında məlumat verdikdən sonra müəllim ədatların say, əvəzlik, feil, bağlayıcı, nidalardan fərqlənən xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Müəllim izah edir ki, elə, belə ədatları əvəzləndən, qoy, gəl, gör ədatları feildən, bir ədatı saydan əmələ gəlidiyi üçün göstərilən nitq hissələri kimi də işləyə bilər. Bu məqsədlə diqqət aşağıdakı plakata cəlb oluna bilər.

1. Mən bir solmaz yarpağam ki,
Çiçəkləri bəzərəm (C.Cabbarlı)
2. Dinlə məni, gözəl vətən
Bir söz gəlir ürəyimdən (S.Vurğun)
3. Əlaçı şagirdlər belə verilən suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiilər.
4. Sonanın belə işlərdən başı çıxmazdı (M.Cəlal).
5. Qoy, ədalət zəfər çalsın! (H.Əliyev)

6. Kitabları stolun üstünə qoy.

Şagirdlər plakatdakı cümlələrlə əyani şəkildə tanış olur və nəticə çıxarırlar ki, I, III və V cümlələrdə bir, belə, qoy sözləri ədat, II, IV və VI cümlələrdə isə həmin sözlər müvafiq olaraq say, əvəzlik, feil kimi işlənmişdir.

Azərbaycan dili dərslərində kartoçkaların tətbiqi də müsbət nəticə verir. Kartoçkalar üzrə aparılan tapşırıqlar şagirdləri fəallaşdırır, onların rabitəli nitq vərdişlərini, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Kartoçkalardan istifadə etmək bir də ona görə faydalıdır ki, diqqətdən kənar da demək olar ki, heç bir şagird qalmır. Bu metoddan istifadə şagirdləri dərəcə daha çox həvəsləndirir. Qeyd edək ki, müəllim şagirdləri kartoçkalar üzərində həm lövhədə, həm də yerlərində işlədə bilər.

Cədvəl və sxemlərin məqsəddən asılı olaraq iki növündən istifadə oluna bilər: sadə və ümumiləşdirici.

Sadə cədvəl və sxemlər konkret dil hadisəsini, ümumiləşdirici cədvəl və sxemlər isə müəyyən bir mövzunun bir sıra məsələlərini və ya bir neçə mövzunu əhatə edir. Bunlar dil faktları əsasında qarşılıqlı əlaqəni aydınlaşdırmağa, onları müqayisə etməyə, oxşar və fərqli cəhətləri ayırmağa imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, cədvəl və sxemlərdən bütün dərslərdə istifadə edilməz. Bunlar nisbətən çətin qaydaların izahı zamanı hazırlanmalıdır. Əyaniliyin bu növündən yuxarı siniflərdə müəyyən mövzuların tədrisi zamanı istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Mövzudan asılı olaraq sxem və cədvəllər bir neçə hissədən ibarət ola bilər. Hətta yuxarı sinif şagirdlərini cədvəl və sxemlərin hazırlanmasına cəlb etmək olar. Bu zaman onlarda sərbəstlik özlərinə güvənmə kimi müsbət hissə yaranar. Əyani vəsaitlərdən Azərbaycan dili dərslərinin istənilən mərhələsində, yəni həm keçmiş dərslərin sorğusunda, həm yeni dərslərin izahında, həm biliklərin möhkəmləndirilməsində, həm də təkrar prosesində istifadə etmək olar. Əsas odur ki, əyani vəsait dərslərin mövzusunə uyğun olsun, materialı əhatə etsin, yaxşı işlənəsin. Əyani vəsait (cədvəl, sxem, plakat, şəkil və s.) aydın və cəlbedici olmalıdır.

Əyani vəsaitlərdən istifadə Azərbaycan dili dərslərinin bütün bölmələrinin tədrisində öz faydalı nəticəsini verir. Bu bir faktıdır ki, məktəblərdə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi ən vacib bir məsələ kimi müəllimlərin qarşısında durur. Məhz buna görə də lüğət üzrə aparılacaq çalışmalar üçün söz seçərkən həmin sözlərin nitqdəki əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Bütün tapşırıqlar şagirdlərin nitq və təfəkkürlərini, eyni zamanda onların savadlı, düzgün yazı vərdişlərini möhkəmləndirməyi nəzərə almaq prinsipləri əsasında qurulmalıdır.

Sözlərin mənasını mənimsətməkdə tərtib olunan lüğətlərin rolu böyükdür. Şagirdləri əlifba sırası əsasında bu lüğətlərdən istifadə etməyə

alışdırmaq lazımdır. Öyrədilən hər bir yeni sözün onların hafizəsində möhkəmləndirmək üçün lüğətlərdən istifadə vacibdir. Belə olduqda həmin sözlər şagirdlərin fəal söz ehtiyatına keçə bilər.

Bəzən şagirdlər formaca oxşar sözlərin leksik mənalarını düzgün anlamır və bu səbəbdən də onları öz nitqlərində səhv olaraq işlədirlər. Hakim – həkim, ədəbi – əbədi, qazmaq – qazımaq, nəfis – nəfs kimi sözlər bu qəbildəndir.

Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müəllim əyani vəsait kimi belə cədvəldən istifadə edə bilər:

sözlər	oxşarlığı	Fərqi
Əsəb-əbəs	Eyni səslərdən əmələ gəlmişdi	Əsəb- sinirin xarici təsir nəticəsində oyanması Əbəs – boş, nahaq
Məsul - məhsul	Səs tərkibləri bir-birinə yaxındır	Məsul – məsuliyyət daşıyan, cavabdeh şəxs Məhsul – bar
Əbədi - ədəbi	Eyni səslərdən yaranmış sözlərdir	Əbədi – daimi, həmişəlik Ədəbi – ədəbiyyata aid olan
Mübahisə – müsahibə	Eyni səslərdən yaranmış sözlərdir	Mübahisə – bəhs, deyişmə Müsahibə – iki şəxs arasında danışmaq

Göstərilən cədvəl əsasında izah olunan sözlər yaddaşlarda yaxşı qalır, şagirdlər bu tiptən olan sözlərin leksik mənalarını görür və mənimsəyir, gələcəkdə onlardan nitqlərində düzgün və yerində istifadə edirlər. Belə cədvəllərdən morfolojiya və sintaksis mövzularının öyrədilməsində də istifadə oluna bilər və əlbəttə ki, müsbət nəticə əldə olunur. Məsələn, feili sifətin tədrisində onun feil və sifətlə müqayisəsini misallar əsasında əks etdirən maraqlı cədvəldən istifadə etmək yerinə düşər. Sintaksisdə isə nümunə üçün söz birləşməsinin öyrədilməsi prosesində cədvəllər tərtib edib, orada söz, söz birləşməsi və cümləni misallar vasitəsilə izah etmək məqsədəuyğun sayılır.

Beləliklə, əyani vəsait üzərində qurulan dərs keyfiyyətli olur, yaddaşda qalır, kortəbii deyil, şüurlu surətdə mənimsənilir.

Ədəbiyyat

1. Balyev N.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
2. Azərbaycan dilinin tədrisi (II hissə). Bakı, Maarif, 1966

S.Микаилова

**Наглядность на уроках азербайджанского языка
Резюме**

Статья посвящена наглядным пособиям на уроках азербайджанского языка. Для полноценного развития будущего поколения, для добротного усвоения знаний и навыков очень большое значение имеет наглядность на уроках азербайджанского языка. Как мы знаем, основа качественного обучения берет начало в школе. Подрастающее поколение должно обладать навыками устной и письменной речи.

Для этого занятия должны проходить на должном уровне. Каждая тема занятий должна глубоко объяснена. В процессе обучения азербайджанскому языку использование наглядных средств дает очень хороший результат. Это могут быть схемы, плакаты, таблица и т.д. занятия, построенные на основе использования наглядных пособий прекрасно усваиваются, запоминаются студентами, предотвращают ошибки учащихся.

S.Mikailova

**Visibility in the lessons of the Azerbaijani language
Summary**

The article is devoted to visual aids in the lessons of the Azerbaijani language. Visualization in the lessons of the Azerbaijani language is very important for the full development of the future generation, for the good learning of knowledge and skills. As we know, the basis of quality education originates in school.

The younger generation should have the skills of speaking and writing. For this class must be at the proper level. Each topic should be deeply explained. In the process of learning the Azerbaijani language, the use of visual aids gives a very good result. These can be diagrams, posters, tables, etc. classes based on the use of visual aids are well absorbed, remembered by students, prevent students from making mistakes.

Rəyçi: Sevil Hümətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent